

ARTUR KWAŚNIEWSKI

Geneza założenia kalwaryjskiego w Wambierzycach w ziemi kłodzkiej w świetle mitologii rodowej von Osterbergów

Wambierzycki ośrodek kultu maryjnego oraz kalwaria – fundowana od lat osiemdziesiątych XVII wieku przez właściciela wsi Daniela Paschasiusa von Osterberga (1634–1711), pana na Ratnie Dolnym – już blisko 200 lat są przedmiotem dociekań historycznych. Badania skupiały się na historii ruchu pielgrzymkowego, dziejach i architekturze kościoła. Analizowano też Wambierzyce w kontekście pasyjnego programu i rozplanowania, które – zgodnie z naczelną zasadą kompozycyjną ośrodków kalwaryjnych XVI–XVII wieku – symbolicznie naśladowało Jerozolimę, odtwarzając miejsca związane z życiem i śmiercią Chrystusa. W Wambierzycach idea ta została odczytana w układzie urbanistycznym osady, w religijnym programie drózek pątniczych, układzie przestrzennym osiemnastowiecznej świątyni i w dziewiętnastowiecznej architekturze kaplic¹. Niektóre kwestie związane z początkami „Kłodzkiej Jerozolimy” wciąż wymagają zgłębienia – m.in. geneza tematyki kalwaryjskiej, która została wykreowana na gruncie starszego kultu maryjnego dopiero za sprawą Osterberga. Dotychczasowe ustalenia faktograficzne i tezy są dość satysfakcjonujące. Jednak uwzględnienie źródeł pomijanych w badaniach nad kalwarią – analiza rezydencji w Ratnie i wydanej drukiem genealogii Osterberga – pozwala na nowo podjąć problem i wskazać hipotetyczne pozareligijne przesłanki wambierzyckiej fundacji.

Najstarsze wambierzyckie piśmiennictwo, drukowane w XVII i XVIII wieku na potrzeby rosnącego ruchu pielgrzymkowego, pomija milczeniem okoliczności powstania tutejszej kalwarii. Propagandowy *Marianische Gnaden-Thron...* z 1695 roku (powtórnie wydany w 1731 roku w poszerzonej wersji) akcentuje kult Matki Bożej, zupełnie ignorując tematykę pasyjną². Ano-

¹ Zob. S. Kozak, *Kościół pielgrzymkowy w Wambierzycach*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, 6, 1968, s. 106–117; A. Mitkowska, *Wambierzyce*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984 (Śląsk w zabytkach sztuki); tam dalsza literatura.

² *Marianische Gnaden-Thron Unser lieben Frauen zu Albendorff Mit sechs tausend Gnadenleuchtend Und in XVI Theil abgetheilte [...]*, Jauer 1695; *Fruchtbarer, und Schatten-reicher Linden-Baum, Oder: Marianischer Albendorffer Ehren- und Gnaden-Thron, Das ist Ausführlich Bericht von dem walten Wunder-reichen Gnaden-Bild zu Albendorff, In der Kayser- und Königl. Erb-Graffschafft Glatz gelegen [...]*, Breslau 1731.

nimowy autor odnotował tu jedynie zasługi Osterberga w ożywieniu miejscowego sanktuarium maryjnego, tłumacząc je pobożnością fundatora, chęcią odrodzenia tradycji pielgrzymkowej przerwanej przez reformację oraz nadprzyrodzonymi znakami, które odczytano jako boską zachętę do budowy nowej świątyni. Wydany przed 1712 rokiem pierwszy przewodnik religijny po wambierzyckich drózkach kalwaryjskich zawiera wyłącznie historię Męki Pańskiej i modlitewne refleksje³. O dziejach kalwarii nie wspominała również literatura świecka tego czasu – historyczno-topograficzne opisy Hrabstwa Kłodzkiego autorstwa Johanna Gottlieba Kahlo (1757) i Friedricha Alberta Zimmermanna (1789), w których dość obszernie odnotowano słynące z pielgrzymek Wambierzyce⁴.

Niewątpliwie już w XVIII wieku próbowano wyjaśnić genezę założenia kalwaryjskiego w Wambierzycach. Świadczy o tym relacja zamieszczona w 1796 roku na łamach jednego z berlińskich miesięczników⁵. Opisując „tę sławną miejscowość, która przynajmniej w katolickich krajach niemieckich znana jest jako nowa Jerozolima”, autor przytacza zasłyszane na miejscu informacje o okolicznościach założenia kalwarii: wedle jego słów Daniel Paschasius von Osterberg trzykrotnie podróżował do Jerozolimy, aby wszystko na własne oczy obejrzeć, wymierzyć i w każdym szczególe powtórzyć w Wambierzycach. Konfrontując opowieść z faktami, autor zauważa, że rozplanowanie jerozolimskie odtworzono dość swobodnie i w pomniejszonej skali, a podobieństw upatruje przede wszystkim w topografii (obecności wzgórz, potoków, świątyni, bram itp.)⁶.

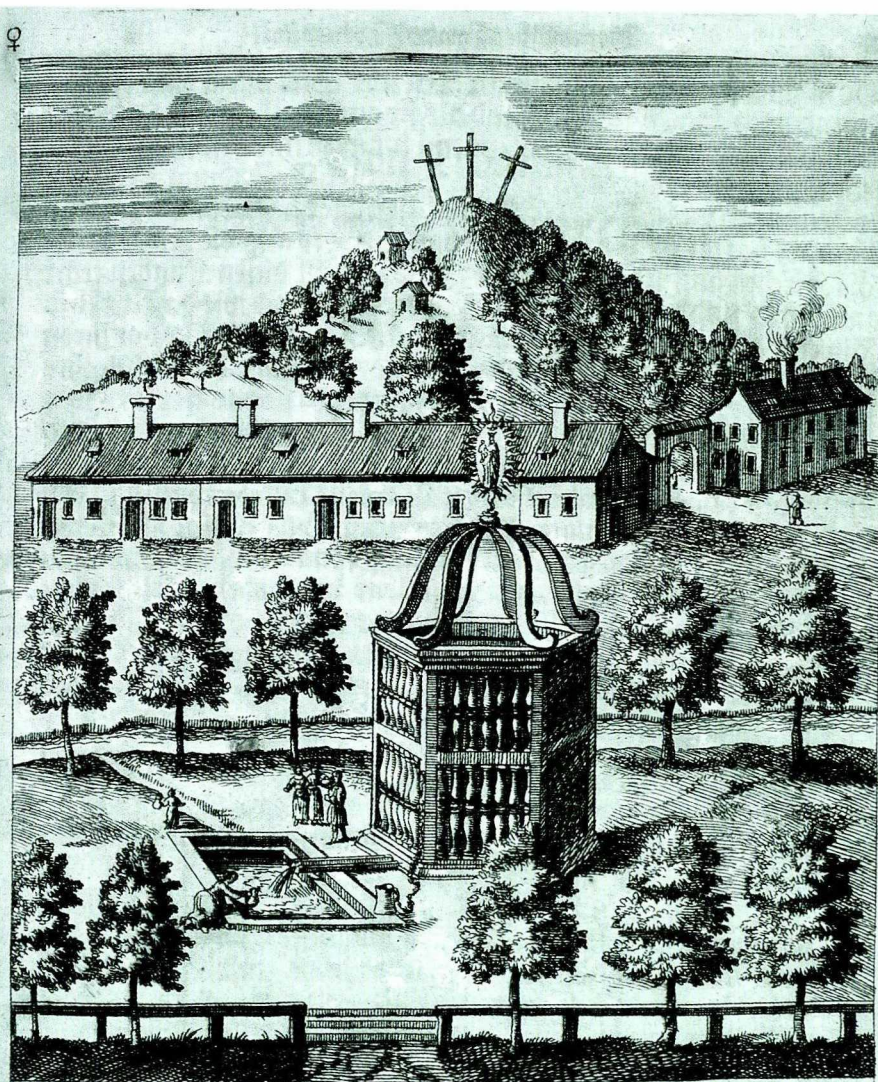
Nowe ustalenia wniósł „ojciec historiografii kłodzkiej”, autor udokumentowanych źródłowo opracowań historyczno-topograficznych – Joseph Koegler (1765–1817). W monografii Wambierzyc z 1805 roku (drukowanej pięciokrotnie w latach 1827–1849) ustalił czas budowy kaplic kalwaryjskich na lata 1683–1709, powołując się na rękopiśmienną kronikę wambierzyckiego

³ *Lebhafte Vorstellung des Allerheiligsten bitteren Leyden und Sterbens, unsers Herrens und Seeligmachers Jesu Christi. Mit der Gelegenheit des Thals Josaphats wodurch der Bach Cedron, darein der Brunn gleich dem Teich Siloe flüsst, sambt den Teich Bethsayda, welcher von sich selber auffquält und abflüßt. Und was sich darbey zugetragen, von bethania an, und den Oelberg bis auff den Berg Calvariae, durch drey und vierzig Stationen, ganz lebhaft mit anmüthigen Betrachtungen vorgestellt So von vielen tausend Menschen andächtiglich besuchet wird. Bey den wunderthätigen Gnaden-Bild Unser Lieben Frauen zu Albendorff in der Graffschafft Glatz, Glatz [b.r.w.]* (datowanie przed 1712 według autografu z egzemplarza przechowywanego w Dziale Starodruków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 323291).

⁴ J. G. Kahlo, *Denkwürdigkeiten der königlichen preussischen souverainen Grafschaft Glatz von ihrem ersten Ursprunge bis auf gegenwärtige Zeiten*, Berlin–Leipzig 1757, cz. 2, s. 221–222; F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung Schlesiens*, t. 9, Brieg 1789, s. 273–279.

⁵ [b.a.], *Das neue Jerusalem in der Grafschaft Glatz. Bruchstück eines Briefes*, „Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks”, 2, 1796, t. 1, z. 2, s. 124–149.

⁶ *Ibidem*, s. 143–144, cytata ze s. 124.

Von Ursprung des heylsamem Gnaden Bruns bey unser
 Lieben Frauen zu Albendorff. welcher auff ebenen weg
 hndterhalb der Kirchen den 7. Monats tag Junij 1678. entsprun-
 (gen.)

139. Wzgórze Kalwarii w Wambierzycach, rys. J. Nypoorta w: *Marianische Gnaden-Thron Unser lieben Frauen zu Albendorff...*, Jauer 1695, po s. 18

nauczyciela Kyrmesa (z pierwszej ćwierci XVIII wieku). Natomiast bez podania źródła przytoczył okoliczności fundacji, pisząc (zapewne pod wpływem artykułu berlińskiego), że Osterberg pragnął podbudować uczucia religijne pielgrzymów, a dostrzegając podobieństwa między górzystym krajobrazem Wambierzyc i Jerozolimy, postanowił stworzyć pomniejszoną kopię Świętego Miasta – aby naocznie je poznać, ponoć dwukrotnie podróżował do Ziemi Świętej („zweimal nach Jerusalem gereiset sein soll”)⁷. Opowieść o peregrynacjach Osterberga (znaną już Zimmermannowi) potraktował Koegler z wyraźnym dystansem⁸.

Powyższy przekaz był później przytaczany w regionalnych monografiach historycznych bazujących na dorobku i autorytecie Koeglera – przez Aloisa Bacha (w pracy o dziejach Kościoła katolickiego w Hrabstwie Kłodzkim) i Eduarda Ludwiga Wedekinda (w historii Hrabstwa)⁹. Bywał też przyjmowany bezkrytycznie i wzbogacany o niemal beletrystyczne szczegóły, np. w historyczno-topograficznym przewodniku po Wambierzycach pióra J.D. Hatschera i komentarzach Friedricha Augusta Pompejusa do albumu grafik kłodzkich¹⁰.

Z jerozolimskimi peregrynacjami Osterberga publicznie rozprawił się dopiero ksiądz Emanuel Zimmer, autor najobszerniejszej monografii Wambierzyc, wydanej drukiem w 1898 roku, opartej na dokumentach, aktach parafialnych i kronikach¹¹. Zimmer szczegółowo odtworzył dzieje budowy i program religijny założenia kalwaryjskiego oraz rolę fundatora. Opierając się na archiwaliach wambierzyckich związanych z rodziną Osterbergów, Zim-

⁷ J. Koegler, *Dokumentirte Beschreibung und Geschichte des in der Grafschaft Glatz gelegenen Wallfahrtsortes Albendorf aus glaubwürdigen Urkunden gesammelt*, Glatz 1827, s. 21–22 (wyd. V: po 1849; s. 26–27). Datowanie manuskryptu Koeglera i kroniki Kyrmesa według E. Zimmer, *Albendorf, sein Ursprung und seine Geschichte bis zur Gegenwart*, Breslau 1898, s. 349. Zob. też P. Klemenzenz, *Köglers Schriften*, „Die Grafschaft Glatz”, 12, 1917, s. 5–7.

⁸ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, s. 276 (w przypisie podaje: *Dieser Ostenberg [sic!] machte viele Fundations und reißte auch nach Jerusalem*).

⁹ A. Bach, *Urkundliche Kirchen-Geschichte der Grafschaft Glatz. Von der Urzeit bis auf unsere Tage*, Breslau 1841 (idąc tropem opowieści o Osterbergu, autor zwraca uwagę na podobną fundację pasyjną – piętnastowieczna kalwaria w Görlitz z kaplicą Grobu Bożego, której budowę poprzedziła wyprawa do Ziemi Świętej; por. E.-H. Lemper, *Kaplica Świętego Krzyża i Święty Grób w Görlitz*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, 3, 1965, s. 103–127); E.L. Wedekind, *Geschichte der Grafschaft Glatz. Chronik der Städte, Flecken, Dörfer, Kolonien, Schlösser etc. dieser souverainen Grafschaft von der frühesten Vergangenheit bis auf die Gegenwart*, Neurode 1855, s. 443–444 (autor prawie dosłownie przytacza słowa Koeglera).

¹⁰ J.D. Hatscher, *Der Wallfahrtsort Albendorf. Seine Entstehung und sein Fortgestand*, Albendorf 1858 (wyd. II: 1870); *Kurze geschichtliche Nachrichten zum Album der Grafschaft Glatz. Eine zwanglose Darstellung des Merkwürdigsten zu den Abbildungen der Städte, Kirchen, Klöster, Schlösser und Burgen vor mehr als 150 Jahren*, red. F.A. Pompejus, Glatz [1862], [s. 89–90] (wydawca skompilował i rozbudował teksty Koeglera i Bacha).

¹¹ E. Zimmer, *op. cit.*; nt. Osterberga zob. s. 80–123.

mer zanegował opowieści o pielgrzymkach Osterberga i autopsyjnych źródłach jego fundacji; pogląd ten przypisał tradycji ludowej¹². Dotarł natomiast do korespondencji prowadzonej między urzędem arcybiskupim a dziekanem kłodzkim, która wskazuje, że Osterberg wzorce programu kalwaryjskiego zaczerpnął z jakiegoś książkowego żywotu Chrystusa (*Vita Christi*)¹³.

Ustalenia i tezy Zimmera zostały przyjęte przez autorów większości dwudziestowiecznych opracowań popularyzatorskich poświęconych Wambierzycom¹⁴. Trzeba jednak dodać, że legendarna wersja wciąż przyciąga swą atrakcyjnością, m.in. stała się kanwą powieści Cosmusa Flama z 1935 roku noszącej iście barokowy tytuł *Peregrynacje wielkiego pielgrzyma Daniela Paschasiusa von Osterberga i o tym, jak w Wambierzycach wybudował on Śląskie Jerusalem [...]*; bywała też zamieszczana (bez należytego komentarza) nawet w opracowaniach naukowych¹⁵.

Biografia Daniela Paschasiusa von Osterberga nie tłumaczy wprawdzie okoliczności powstania kalwarii wambierzycyckiej, zawiera jednak fakty istotne dla właściwego oglądu innych przedsięwzięć¹⁶.

Daniel Paschasius von Osterberg, urodzony w Opawie w 1634 roku w rodzinie mieszczańskiej, był wnukiem Wenecjanina osiadłego w XVI wieku w monarchii habsburskiej. Swój awans społeczny zawdzięczał wykształceniu – edukacji w opawskim kolegium jezuickim i studiom prawniczym podjętym w 1654 roku na uniwersytecie w Pradze, a także małżeństwu zawartemu w 1667 roku ze szlachcianką Elżbietą von Strazisste (ze Strażiska) oraz karierze

¹² *Ibidem*, s. 84–86, 108–109; autor cytuje również kategoryczny komentarz wambierzycyckiego proboszcza Latzela sporządzony na kartach monografii Koeqlera (w 1827?): „Herr Baron von Osterberg ist nie in Jerusalem gewesen, es ist dies bloß eine Sage, die sich unter dem Volke, man weiß nicht wie, verbreitet hat” (s. 85).

¹³ *Ibidem*, s. 84.

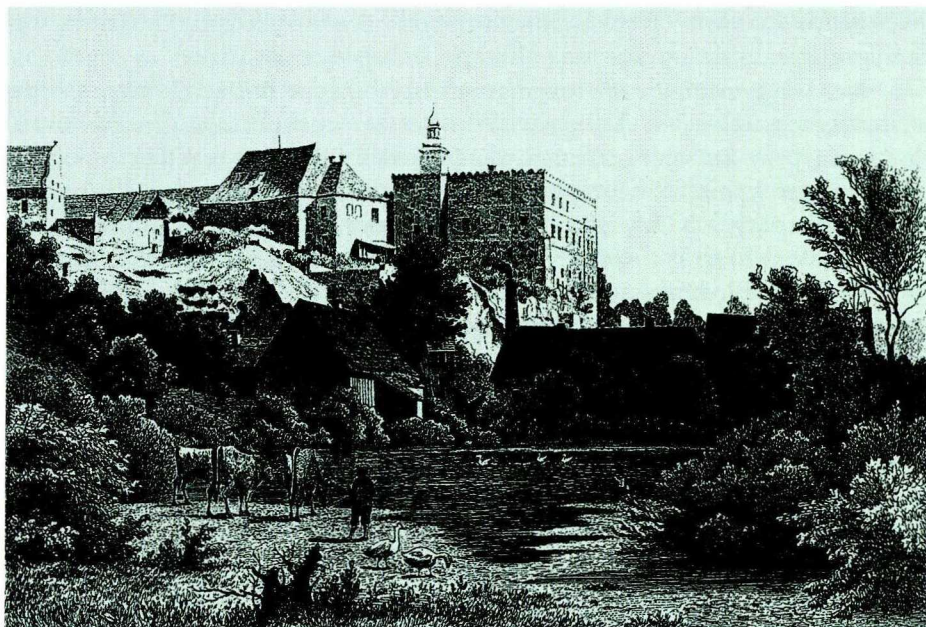
¹⁴ Zob. J. Tokarz, *Albendorf – das deutsche Jerusalem in Wort und Bild [...]*, Wünschelburg [około 1934], s. 9–10; H. Melcher, *Albendorf – das schlesische Jerusalem in Glatzer Land von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Emsbüren 1985, s. 8; K.R. Mazurski, *Wambierzycy*, Warszawa 1986, s. 10.

¹⁵ C. Flam [właśc. J. Pietsch], *Die Wallfahrten des großen Pilgers Daniel Paschasius von Osterberg und wie er zu Albendorf Das Schlesische Jerusalem aufbaute zum Ruhme Gottes und zur Ehre des Vaterlandes als ein Prunkstück Schlesiens und Zierde des Christenheit der Geschichte und Lagende nacherzählt und poetisch dargestellt von Cosmus Flam getreuen Sohn schlesischer Erde*, Breslau 1935. Tenże autor Osterbergowi poświęcił powieść (?) pt. *Daniel Paschasius von Osterberg, Edelmann, Pilger und Baumeister der Barockzeit*, Breslau 1935; podają za: D. Pohl, *Die Grafschaft Glatz (Schlesien) in Darstellungen und Quellen. Eine erweiterte Bibliographie*, Modautal 1995, poz. Q 2982. Współcześnie o hipotetycznej pielgrzymce Osterberga do Jerozolimy pisała A. Mitkowska, *op. cit.*, s. 33.

¹⁶ Podstawowym źródłem biograficznym są: panegiryk P. Redlicha, *Osterbergischer Palmen-Baum, oder kurz-verfaßte Genealogia derer Herren von Osterberg*, Prag 1689; a także archiwalne ustalenia J. Koeqlera (*op. cit.*, s. 38–39) i E. Zimmera (*op. cit.*, s. 83 nn; w krytycznym omówieniu życiorysu Paschasiusa niektóre dane zostały mylnie zinterpretowane).

140. Portret Daniela Paschasiusa von Osterberga i widok od południa na zamek w Ratnie Dolnym (stan z 1737)

141. Zamek w Ratnie Dolnym, widok od zachodu, stan około połowy XIX wieku, staloryt K.U. Hubera według rys. T. Blätterbauera w: F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung des Schlesier Landes*, t. 1, Glogau [b.d.w.]

rze urzędniczej. Po studiach został ochmistrem na dworze hrabiego Michała Wacława von Althanna (dzierżącego m.in. dobra międzyleskie w Hrabstwie Kłodzkim), a najpóźniej od lat osiemdziesiątych XVII wieku piastował urząd radcy cesarskiego oraz asesora sądu manów księstwa głogowskiego. W 1674 roku, prawdopodobnie dzięki zasługom w administracji cesarskiej i wstawienictwu Althannów, dostąpił nobilitacji: został wyniesiony do stanu rycerskiego (*Ritterstand*), otrzymał herb i predykat „von Osterberg” – nawiązujący do łacińskiego rdzenia jego nazwiska rodowego. W tym też czasie otrzymał od Althannów majątek w Gorzuchowie koło Kłodzka i przystąpił do tworzenia kompleksu posiadłości: w 1675 roku zakupił majątek w Ratnie Dolnym ze starą siedzibą rycerską (którą zmodernizował i rozbudował), a w latach 1675 i 1678 nabył trzy majątki rycerskie i sołectwo w pobliskich Wambierzycach. Szybko i energicznie przystąpił do ożywienia wambierzyckiego ruchu pielgrzymkowego: doprowadził do erygowania samodzielnej parafii w 1679 roku (osobiście odwiedzał w tej sprawie urzędy biskupie w Pradze), rozpoczął budowę kościoła (ciągnącą się przez blisko 30 lat, zakończoną ostatecznie wzniesieniem świątyni w latach 1695–1710), w 1681 roku zapoczątkował kalwarię, stawiając krzyże na wzgórzu naprzeciw kościoła, po uzyskaniu zgody władz biskupich w 1683 roku ustawicznie wznosił, modernizował i wyposa-

zał kaplice – aż do 1708 roku; ponadto przebudował sąsiedztwo kościoła, stawiając gospodę, domy zajezdne i kramy obsługujące pątników¹⁷.

Na uwagę zasługuje też rezydencja Osterberga w Ratnie Dolnym – o zaskonawiająco archaicznych formach, ekspresyjnie manifestująca się swym położeniem przy krawędzi stromej, skalistej skarpy rzecznej. Obecny kształt budowli jest wynikiem neorenesansowej przebudowy z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku¹⁸, lecz zachował wiele z wyglądu wcześniejszego, utrwalonego na rycinach¹⁹. Widoczne na grafikach „zamkowe” formy były dotychczas błędnie datowane na XVI wiek²⁰ – w świetle badań architektonicznych, kroniki Kyrmesa (blisko związanego z właścicielami Ratna) i ikonografii pochodzą one z przebudowy Osterberga²¹. W jej wyniku dwukondygnacyjny piętnastowieczny zameczek z wewnętrznym dziedzińcem i wieżą (modernizowany w XVI wieku, spalony w 1645 roku)²² został rozbudowany

¹⁷ O inicjatywach i inwestycjach wambierzyckich najobszerniej pisze E. Zimmer, *op. cit.*, s. 87–122 (nt. kalwarii: s. 97–101, 106–107).

¹⁸ Por. R. Weber, *Schlesische Schlösser*, t. 3, Dresden 1913, s. 27; E. Zimmer, *Schloß Rathen*, „Die Grafschaft Glatz”, 9, 1914, s. 65–69.

¹⁹ Zamek został zobrazowany na frontyspisie monografii J.D. Hatschera (*op. cit.*); przetworzoną wersję tego rysunku zamieszczono w: F.A. Pompejus, *Album der Grafschaft Glatz, oder Abbildungen der Städte, Kirchen, Klöster, Schlösser und Burgen derselben, von mehr als 150 Jahren*, Glatz 1862, gdzie wizerunek zadatowano na 1737 rok. Pierwowzorem obu wersji był rysunek F.B. Wernera z rękopiśmiennego albumu z lat trzydziestych XVIII wieku, obecnie zaginionego (zob. P. Bretschneider, *Der Zeichner, Stecher und Chronist Friedrich Bernhard Werner und seine Arbeiten*, Neustadt 1921, s. 31–32). Proporcje i szczegóły budowli wiarygodnie dokumentuje staloryt K.U. Hubera według rys. T. Blätterbauera opublikowany w: F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung des Schlesier Landes*, t. 1, Glogau [lata sześćdziesiąte XIX wieku].

²⁰ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 2, Breslau 1889, s. 39–40. Datowanie Lutscha przyjęli wszyscy późniejsi badacze, m.in.: B. Guerquin, *Zamki śląskie*, Warszawa 1957, s. 71; K. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 217; G. Grundmann, *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*, t. 2: *Schlösser und Feste Häuser der Renaissance*, oprac. i uzup. D. Grossmann, Würzburg 1987, s. 77–78.

²¹ Kyrmes (ur. około 1693, zm. po 1754) w dzieciństwie służył na dworze Daniela Paschaisusa, później pozostawał w bliskich kontaktach z jego potomkami; los kroniki po 1945 roku nie jest znany (już w początkach XX wieku istniały tylko jej fragmenty); zob. E. Zimmer, *Albendorf...*, s. 143, 167. Uwagi Kyrmesa o rezydencji w Ratnie (przytoczone w: J.D. Hatschera, *op. cit.*, s. 49–54, 129; *Kurze geschichtliche Nachrichten...*, [s. 96]; E. Zimmer, *Albendorf...*, s. 87; *idem*, *Schloß Rathen...*, s. 68–69) znalazły potwierdzenie w trakcie badań architektonicznych prowadzonych przede mną w latach 1997–1998 (jeszcze przed pożarem budowli). Kronikarz mylił się jedynie co do początków budowli zamkowej, którą łączył z datą 1563 wykutą na filarze dziedzińca.

²² Dotychczasowe piśmiennictwo nt. rezydencji w Ratnie oraz jej rozwój budowlany w świetle źródeł pisanych i badań architektonicznych przedstawił A. Kwaśniewski, *Zamek jako kreacja przestrzeni mitycznej. Geneza architektury siedemnastowiecznego zamku w Ratnie Dolnym (pow. kłodzki) w świetle legendy herbowej von Osterbergów*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 560 nn. (zwłaszcza przypis 11).

od wschodu i nadbudowany o poddasze ze ścianą attykową i krenelażowym grzebieniem. Ściana ta sięgnęła do okapu dawnej wieży, narzucając budowlą kubiczną bryłę i stwarzając horyzontalne zwieńczenie. Surowość i zwartość budowlą podkreślały kontrastowo smukła wieżyczka nad wejściem głównym od północy oraz artykulacja elewacji ograniczona do gzymsów międzykondygnacyjnych, prostych opasek wokół okien i przyczółków nadokiennych na *piano nobile*. We wnętrzach urządzono m.in. „salę rycerską” i kaplicę domową²³. W sąsiedztwie stanął nowy budynek z kancelarią, salą bilardową i mieszkaniem zarządcy, połączony z dworem przez kryty drewniany ganek. Kronikarz odnotował też wykonanie fosy między rezydencją a podwórzem gospodarczym: „[Paschasius] kazał od jego strony pociągnąć fosę wokół zamku, co wymagało rozsądzenia twardych skał, i połączyć go mostem z przeciwległą stroną [tj. z zamkiem]”²⁴. Data 1677 widniejąca na reprezentacyjnej bramie majątku sugeruje, że do prac budowlanych przystąpiono tuż po zakupie Ratna w 1675 roku.

Gotycko-renesansową architekturę zamku ratnieńskiego musimy uznać za świadomą archaizację. Trudno bowiem zakładać, że Osterberg – wyedukowany w środowisku jezuickim, zasiedziały w stołecznej Pradze i z pewnością dobrze zaznajomiony z językiem sztuki baroku – bezwiednie użył anachronicznych w tym czasie form. Przyczyn należy upatrywać w nobilitacji Osterberga z 1674 roku oraz chęci zmanifestowania statusu „rycerskiego”. Zapewne potrzeba podkreślenia awansu społecznego skłoniła Paschasiusa do zakupu siedziby – cechującej się obronną lokalizacją i rycerską tradycją – oraz późniejszej świadomej archaizacji architektury przy użyciu atrybutów dawnych warowni (ascetyczna bryła, attyka-krenelaż, fosa).

Nobilitacja Paschasiusa zaowocowała powstaniem w 1689 roku genealogii rodu zatytułowanej *Osterbergischer Palmenbaum*, autorstwa doktora filozofii i medycyny Paula Redlicha²⁵. Dzieło to można zaliczyć do legend herbowych wyrosłych z ówczesnej mody szlacheckiej na antyczne genealogie, układanych przez uczonych panegirystów w formie pseudohistorycznych wywodów²⁶. Paul Redlich na kanwie starożytnych i średniowiecznych relacji dziejopisarskich odnotowujących osobistości zwące się Paschasius lub Osterberg przedstawił prastare początki rodu Paschasiusów, jego dzieje i zasługi, starą metrykę szlactwa oraz genezę wizerunków z godła herbowego, wokół których zostały osnute niektóre wątki fabuły. Treść panegiryku, podobnie jak

²³ *Kurze geschichtliche Nachrichten...*, [s. 96]; funkcję pomieszczeń rekonstruuje E. Zimmer, *Schloß Rathen...*, s. 68–69.

²⁴ Cytuję według: *Kurze geschichtliche Nachrichten...*, [s. 96].

²⁵ P. Redlich, *op. cit.*

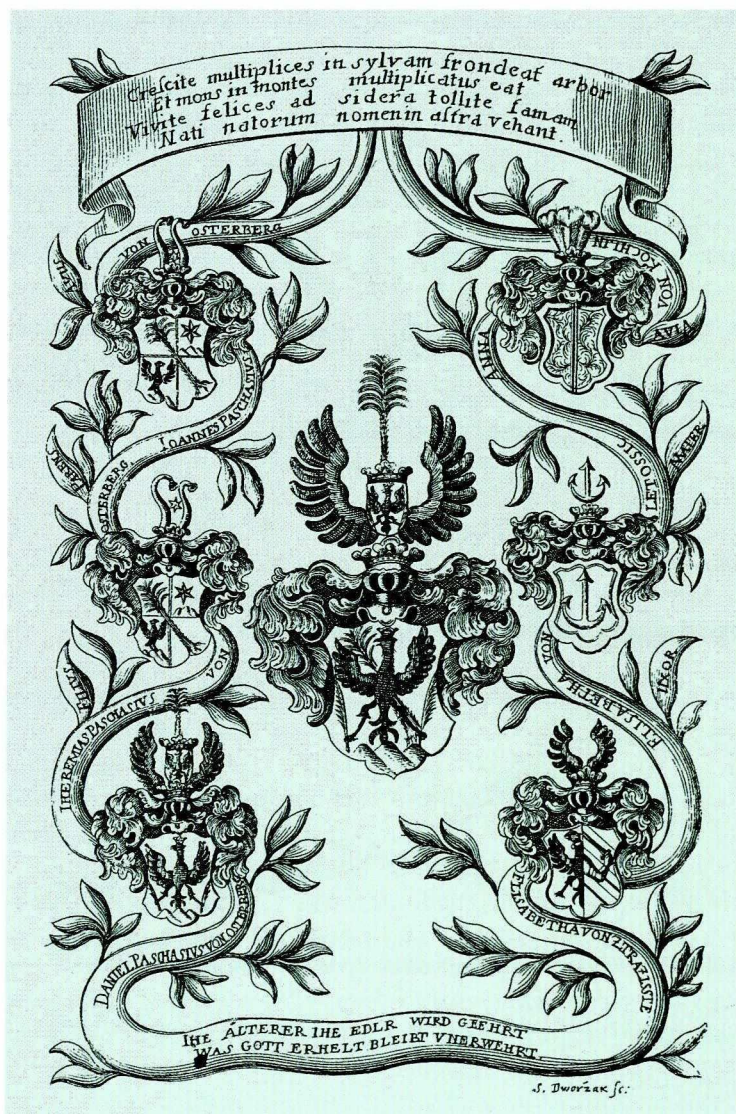
²⁶ Por. M. Kazańczuk, *Staropolskie legendy herbowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 5–6.

142. Strona tytułowa panegiryku P. Redlicha, *Osterbergischer Palmen-Baum...*, Prag 1689

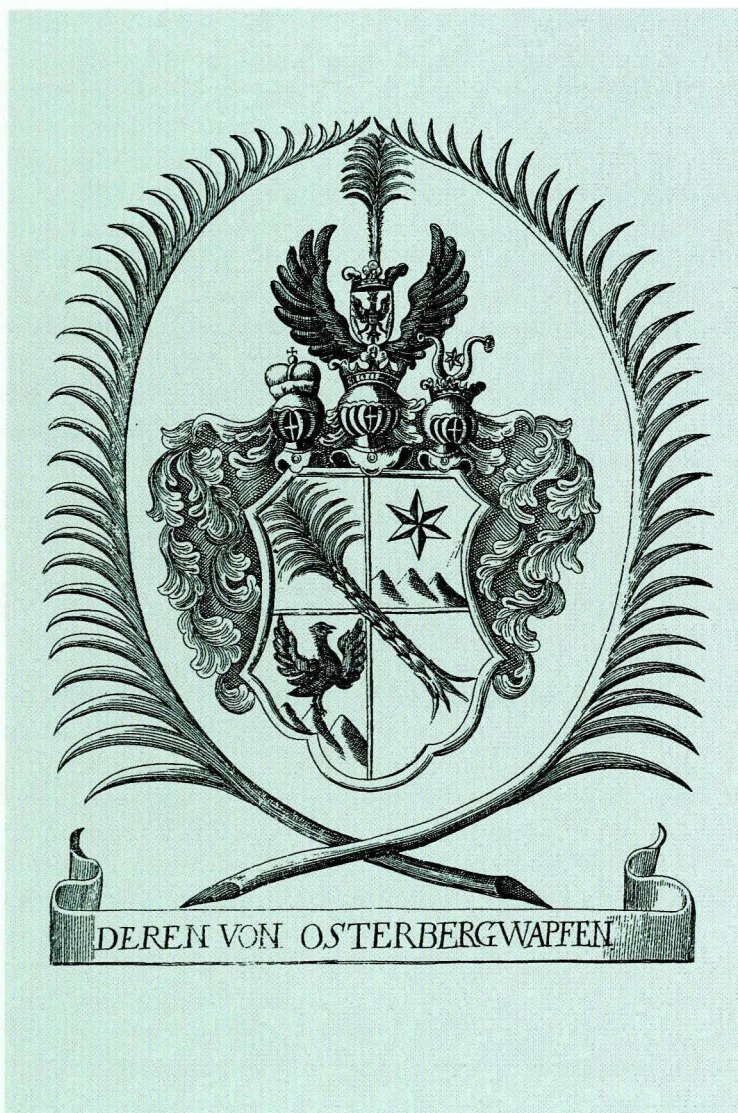
architektura rezydencji, kreowała i manifestowała rycerskie pochodzenie Daniela Paschasiusa²⁷.

²⁷ Poniższa analiza i interpretacja tekstu była już publikowana w: A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 565–567. Obszerne streszczenie legendarnej genealogii Osterbergów zamieszcza też J.D. Hatscher, *op. cit.*, s. 49–54.

143. Drzewo genealogiczne Daniela Paschasiusa (rycina S. Dworzaka)

Według Redlicha protoplastą Paschasiusów miał być władca Sparty Don Phasis, który około 300 roku n.e. jako namiestnik Lakonii stłumił bunt uchodźców z Palestyny, a na górze będącej miejscem odprawiania święta Paschy wznosił twierdzę i miasto nazwane Paschava; później pod imieniem Paschasius zarządzał Sycylią i pod koniec życia przyszedł do chrześcijan. Jego potomkowie trafili do Italii, Galii i innych krajów. Gałąź niemiecką zapoczątko-

144. Herb Daniela Paschasiusa (rycina S. Dworzaka?)

wał cesarski legionista Sido Paschasius, wzięty przez Germanów do niewoli, który dobrowolnie osiadł na obczyźnie; tam dotarła do niego wieść o zburzeniu przez Hunów rodzinnej Paschawy i tam wznosił swą nową siedzibę, od której jego potomkowie wzięli predykat „von Osterberg”.

W tekście dzieła kilkakrotnie powraca motyw twierdzy – gniazda rodowego, wzniesionego na szczycie góry. Ma ona szczególne znaczenie, gdyż właśnie

z ową górą – *monte Paschava* – identyfikowany jest wizerunek na herbie, a jej nazwa jest kluczowa dla etymologii niemieckiej wersji nazwiska „von Osterberg”. Co więcej, wokół losów siedziby rodowej budowane są niektóre epizody opowieści. Twierdza jawi się jako symbol na stałe wpisany w dzieje rodu: zburzona na ziemiach włoskich *Veste Paschava* odradza się za sprawą Sido Paschasiusa w jego nowej niemieckiej ojczyźnie jako późniejsza *Veste Osterberg*.

Wątek ten spełniał określoną funkcję: dowodził przynależności Paschasiusów i Osterbergów do wspólnego drzewa genealogicznego. Ale motyw twierdzy należy też postrzegać jako istotny składnik tożsamości rodu. Czy zatem inkastelowanej, górującej nad Ratnem rezydencji Daniela Paschasiusa nie należałoby utożsamiać z *Veste Paschava* zajmującą w legendzie rodowej eksponowane miejsce? Zauważmy, że w momencie przebudowy zamku ratnieńskiego zamysł fabuły był już z pewnością sformułowany – wszak stanowiła ona ideową treść godła herbowego.

Tekst legendy pozwala rozumieć koncepcję architektoniczną siedziby Osterberga. Czytamy u Redlicha, że Sido Paschasius, osiadłszy w Niemczech, „kazał zbudować sobie i swej rodzinie siedzibę według włoskiego artystycznego pomysłu [...]. To gniazdo rodowe, jak wspomniano, było wedle włoskiego wymysłu bardzo dowcipnie wykonane, co Niemcom wydawało się nieco dziwaczne, ponieważ w owym czasie jeszcze rzadko widywali piękne budowle, bądź też takowe posiadali [...]”.

Konotacje siedziby Paschasiusa ze sztuką włoską nie ograniczają się do attyki, upowszechnianej przez muratorów włoskich w XVI wieku. W Ratnie odnajdujemy cechy charakterystyczne przede wszystkim dla gotyckich zamków z terenu Włoch (np. z Perugii, Orvieto, Ericce, Palermo): kubiczną bryłę kryjącą dachy, horyzontalne zwieńczenie murów w postaci krenelażu lub grzebienia attykowego, surowe elewacje dzielone gzymsami i rytmicznie artykułowane osiami otworów okiennych²⁸. Na ziemiach dawnego Królestwa Czeskiego (tj. Czech, Moraw, Śląska) można wskazać chyba tylko jedną analogię – renesansową siedzibę w Nových Zámkách na Morawach z lat sześćdziesiątych XVI wieku, uznawaną za dzieło odosobnione, bliskie budowlom lombardzkim bądź realizacjom wzorców włoskich na Słowacji lub w Polsce²⁹. Tak więc koncepcję architektoniczną zamku ratnieńskiego bezpośrednio lub pośrednio można wywieść z kraju przodków Daniela Paschasiusa. Otwartą kwestią pozostaje natomiast autorstwo projektu (trudno przypisać projekt mistrzowi Domenico zatrudnionemu dopiero dwadzieścia lat później do budowy kościoła wambierzyckiego), wpływ zleceniodawcy na wybór form i jego znajomość architektury włoskich zamków³⁰.

²⁸ Por. H. Decker, *Gotik in Italien*, Wien–München [b.r.w.], s. 282, 285, 290.

²⁹ E. Šamánková, *Architektura české renesanse*, Praha 1961, s. 46.

³⁰ O budowniczym Domenico wzmiankuje m.in. E. Zimmer, *Albendorf...*, s. 110.

Intencje Osterberga należy też odczytywać w kontekście jego zaangażowania w budowę kalwarii wambierzyckiej, którą wznosił i modernizował przez ćwierć wieku, do ostatnich lat życia. Według słów E. Zimmera był on „całkowicie pochłonięty swym planem związanym z zakładaniem i wznoszeniem kalwarii, tak że dla niczego innego nie miał zrozumienia”. Archiwalia dowodzą, że zaniedbywał odbudowę kościoła pielgrzymkowego, do której był zobowiązany jako patron świątyni: jawnie odmawiał jej mimo nalegań dziekana kłodzkiego i podjął ją dopiero około 1695 roku po napomnieniach władz biskupich. Jednocześnie zagarniał fundusze budowlane parafii na potrzeby kalwarii³¹. Zamiłowanie do tematyki pasyjnej Paschasius ujawnił, inicjując w Wambierzycach wprowadzenie misteriów paschalnych do liturgii Wielkiego Tygodnia³². Być może nie tylko z pobudek religijnych.

Zwróćmy uwagę na rdzeń nazwiska rodowego Paschasiusów, który oznacza żydowskie święto praśników albo chrześcijańską Wielkanoc upamiętniającą wydarzenia rozgrywające się w Jerozolimie; o „paschalnej” genezie nazwiska mówi Redlich. Ziemia Święta jest też miejscem wydarzenia, które wedle legendy wniosło Paschasiusom do herbu palmę – główny element w herbie Daniela Paschasiusa, zaakcentowany w tytule panegiryku. Podkreślmy wreszcie, że w zamyśle Paschasiusa Wambierzyce miały stanowić kopię Jerozolimy.

Sądzę, że funkcje i treści ideowe obu głównych fundacji Daniela Paschasiusa wykraczają poza sferę znaczeń zakodowaną w kształcie przestrzennym i architektonicznym, a kluczem do zrozumienia tego przekazu ideowego jest legenda rodowa. Zamek manifestował nie tylko status społeczny Osterberga, a kalwaria – nie tylko jego religijność. Postrzegane łącznie jawią się jako ilustracja legendarnej genealogii rodu, w umowny sposób kreująca mityczny świat przodków.

Die Entstehung der Kalvarienanlage in Albendorf im Glatzer Bergland im Lichte der Familienmythologie derer von Osterberg

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel wird die Genese des bekannten Wallfahrtsortes Albendorf (ehemalige Grafschaft Glatz) dargestellt, der am Ende des 17. Jh. durch Daniel Paschasius von Osterberg, Besitzer der Albendorfer Herrschaft und Grundherr von Nieder Rathen (in den Jahren 1675–1711) ausgebaut wurde. Die Forscher des Kalvarienberges betonen, dass das Programm,

³¹ *Ibidem*, s. 106–107, 116.

³² *Ibidem*, s. 113.

die räumliche Gliederung und der Verlauf der Pilgerstege an den Plan von Jerusalem anknüpfen. Sie weisen zugleich auf die Verbreitung der Pläne von Jerusalem durch Grafiken und Beschreibungen des 16. Jh. sowie auf ihre Verwirklichung in den Kalvarienanlagen im 17. Jh. hin. Die Stiftung von Osterberg versuchte man mit einer angeblichen Wallfahrt ins Heilige Land noch vor 1683 zu verbinden. Die panegyrische, zur Hälfte legendäre Genealogie von Daniel Paschasius, gedruckt 1689, wurde aber übersehen. Ihre Analyse gibt jedoch ganz neue Interpretationsmöglichkeiten. Die Genealogie, Ausdruck der damaligen aristokratischen Mode auf antike römische Vorfahren, verlegt die Anfänge des Geschlechtes in die römische Zeit (die Familie Paschasius stammt in der Tat aus Italien), kreiert die ritterliche Familiengeschichte und leitet den Ursprung, das Wappen und den Namen der Familie vom Heiligen Land ab. In den Forschungen über die Geschichte von Albendorf muss man auch die Residenz in Nieder-Rathen berücksichtigen: laut den neuen Forschungsergebnissen entstand ihre „burgartige“ Form (kubischer Körper mit Pseudozinnen, im Felsen gehauener Burggraben) nach 1675 als Folge des gründlichen Umbaus der 200 Jahre älteren Festung. Die Burg war ein bewusstes architektonisches Vorhaben des frisch geadelten Paschasius (1674): Sie manifestierte nicht nur die Zugehörigkeit zum Ritterstand, sondern auch knüpfte an das mythische Familiennest *Veste Paschava* in Sizilien an, das durch einen legendären Vorfahren des Daniels in der neuen deutschen Heimat als *Veste Osterberg* wiederaufgebaut wurde. Der in der Wappenlegende der Familie anwesende Faden des Heiligen Landes und Jerusalems veranlasste wahrscheinlich Daniel Paschasius zum Umbau von Albendorf nach dem Jerusalem-Ebenbild. Die Residenz und der Kalvarienberg schildern den Familienstammbaum und kreieren im realen Raum die mythische Welt der Ahnen.

Übersetzt von Monika Choroś